

Anthony Aveny

TÄHELOOD

Tähtkujud ja inimesed

elav teadus

Originaali tiitel
Anthony Aveni
Star Stories: Constellations and People

Originally published by Yale University Press
All rights reserved
Copyright © 2019 by Anthony Aveni

Tõlkija Tiina Randus
Toimetaja Triin Olvet
Konsultandid Marju Kõivupuu, Martin Vällik
Keeletoimetaja Katrin Ringo
Kujundaja Matthew Green
Küljendaja Erje Hakman

Tõlge eesti keelde © Tiina Randus ja kirjastus Argo, 2020
Eessõna © Marju Kõivupuu ja kirjastus Argo, 2020
Illustratsioonid © Matthew Green, 2019
Kõik õigused kaitstud

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-688-20-3

Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas

*Pühendatud Robert H. N. Ho'le, kes kinkis Colgate'i ülikoolile
Ho Tungi visualiseerimislabori ning inspireeris mind
taevakujundeid laiema publikuga jagama.*

SISUKORD

Taevaradadel, tähevalguses	9
Eessõna	13
Sissejuhatus: Mustrid	15
1. Orioni mitu palet	19
2. Ühed Plejaadid kõigile	33
3. Sodiaagimärgid maailmas	45
4. Linnutee saagad	61
5. Linnutee tumedad pilvetähtkujud	75
6. Põhjätähtkujud	87
7. Troopika tähemustrid	99
8. Taevane impeerium	111
9. Tähislaed ja megatähtkujud	125
10. Sugupooled taevas	139
Epiloog	151
Bibliograafia	153
Tänuavaldused	166

ORIONI MITU PALET

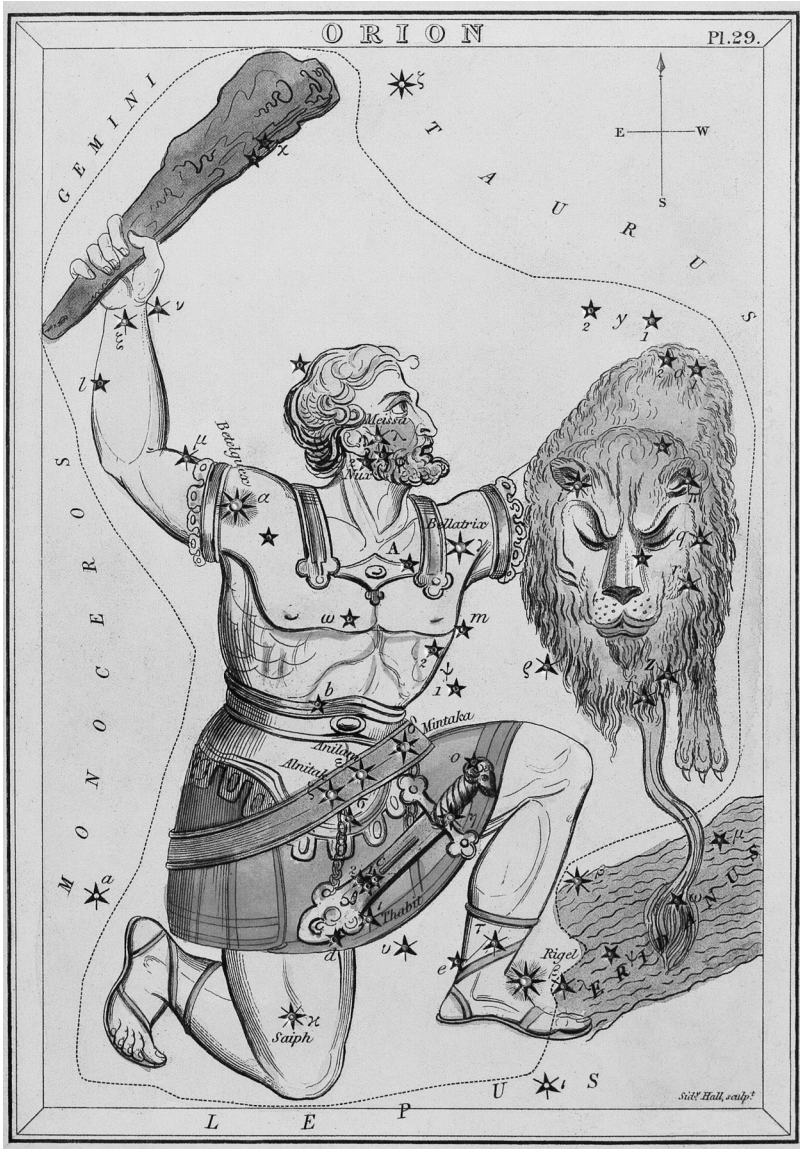
Kreeklaste jaoks oli Orion pooljumal, merejumal Poseidoni poeg. Orion suutis käia vee peal ning kõndis seda mööda külla Egeuse saare kuninga õukonda, kus jõi liiga palju veini ja vägistas kuningatütre. Karistuseks muutis kuningas ta pimedaks, võttis ära vee peal käimise võime ja pagendas saarelt. Heatahtlik tulejumal Hephaistos päästis Orioni hädaorust, halastas talle ning pakkus teenriks Cedalioni, kes pidi juhutama ta paika, kust tõuseb päike. Kui Orion ja Cedalion jõudsid silmapiirini, kuldask Apollo pooljumala oma ravivate kiirtega üle, taastas tema nägemise ja ka vee peal käimise võime.

Lõpuks leidis Orion pelgupaiga Kreetal, kus temast sai kuulus kütt ja vibumees. Kuid ohjeldamatus ja jahikirg tõid Orionile taas häda kaela. Selleks ajaks loodusejumalanna Artemise eestkoste alla jõudnud Orion kiitles, et tapab iga maamunal kõndiva looma, mis muidugi tegi ärevaks maajumalanna Gaia. Mõned ütlevad, et ta lõi oma sisikonnast skorpioni, kes tegi liiga julgeks läinud jahimeest kanda salvates talle lõpu peale. Teised ütlevad, et Artemis ise saatis mürgise loomakese Orioni kallale, et peatada tema kurikuulsad külgelöömiskatsed.

Orioni lugu on meeldetuletus Antiik-Kreeka ajast, et üleliigne enesekindlus, antud juhul kiitlemine jumaliku võimekusega, toob kaasa jumalate kättemaksu. Seepärast seisabki jahimees Orion öötaevas

vastamisi Skorpioniga. Tähemaastik on taustaks ka teistele selle loo tähtsamatele sündmustele. Orioni aastaringi teekonna verstepostideks on Orioni pimedaks tegemine ja merre vajumine (mis langeb kokku temanimelise tähtkuju kadumisega pärast hiliskevadisi päikeseloojanguid) ning nägemise taastumine (kui ta suve keskel öötaevasse tagasi tuleb). Jahimees Orion on taevas kõige paremini näha hilissügisel – aastaajal, mil mõtted jahile pöörduvad.

Jahimees Orioni nimetati kunagi Al Jabbariks, Hiiglaseks. Tegelikult on suurem osa läänemaiseid tähtkujunimesid araabiakeelsed. Erepuane Betelgeuse ehk Ibt al Jauzah on „keskmise kaenlaalune“ (harvemini ka hiiglase õlg, käsivars või parem käsi). Rijl Jauzah al Yusra ehk Riigel on erksinine täht, mis tähistab Orioni vasakut jalga. Orioni vöö kolmest lähestikku asuvast sinakast tähest koosnev joon tähistas kunagi kullakamakaid keset tähtkuju. Igal oli oma tähendus. Parempoolne Mintaka (läänes) tähendab vööd, Alnilam (keskel) on pärlikee vöö. Viimasena tõuseb Alnitak ehk särp. Kõrgemal teisel õlal on Bellatrix, Orioni ainuke suurem täht, millel puudub araabiakeelne tähendus (ladina keeles tähendab see naissõdalast), ehkki vanadel kaartidel on tähe nimeks Al Murzim või Mirzam, „mõirgav vallutaja“. Tuhmim Saiph tähistab Orioni halvemini nähtavat paremat jalga. Tegelikult tähendab *saiph* mõõka ning algselt oli see mõeldud näitama jahimehe vööl rippuva relva teratippu. Kõige eredam täht mõõga kehvasti nähtavas ja uduses käepidemes, kus paikneb suur Orioni udukogu, on Na'ir al Saiph, „eredaim täht mõõgas“. Al-Maisan ehk Meissa, mis arvatavasti sai oma nime eksliku kõrvutamise teel naaber-tähtkuju Kaksikute ühe tähega, oli kunagi Al Jauzah' pea ehk Al Ras al Jauzah; ning lõpuks on veel kergesti äratuntav nõrkade tähtede rida, mis kulgeb piki ülestõstetud käsivart parema öla kohal, tähistades Orioni rüü varrukast – see kandis nime Al Kumm ehk varrukas.

Kreeka Orioni tähtkuju. (Samuel Lee, Wikimedia Commonsi vahendusel)

Miks just need tähed, miks seal, just selles taevases asukohas, mis on nähtav just sel aastaajal? Kes Orioni lugusid jutustab? Kes neid kuulab? Ja mida räägivad nende küsimuste vastused meile tähelugusid vestvatest inimestest? Alates ülestähendustest Vana-Hiina dünastiate kohta 12. sajandist e.m.a on näha, et Orioni lugu kasutati kunagi poliitiliseks propagandaks. Ebo ja Shichen olid suure müütilise keiser Kù (ka Dì Kù, Gaoxin, Gāoxīn Shì) esimene ja teine poeg. Keiser leiutas muusika-instrumente ja lõi laule ning rändas sügisel ja talvel oma hiiglaslikus impeeriumis hobuse sadulas, kevadel ja suvel aga lohe seljas. Hoolimata keisri osavusest valitsemisel vaevas teda küsimus, kes saab ükskord tema järglaseks, eriti kuna mõlemad pojad sageli tühiste asjade pärast tülitsevad. Kui pojad kasvasid ja nende omavaheline rivaliteet jõudis punkti, mil nad omavahel juba väljal relvadega üksteise vastu läksid, lahutas keiser poisid tõsiste kokkupõrgete vältimiseks. Ebo saatis ta itta, valitsema Shangi rahvast, kes kummardasid Hommikutähte ehk Antaarest, ja Shicheni läände, valitsema Sheni rahvast, kes austasid Õhtutähte ehk Orioni vööd. Kuna nende tähtede orbiidid kunagi ei lõiku, oli tagatud, et tülitsevad vennad jäävad igavesti teineteisest eemale.

Kui Ebo talle määratud kohta jõudis, märkas ta, et shangid elasid ilma tuleta. Ta püüdis taevatähelt tuld varastada, aga kuna selle valgus oli tulikuum ja liikus pidevalt, ei saanud ta leeki kätte, et seda kaasa võtta. Siis tuli talle mõte. Miks mitte võtta kaasa kuiv rohukõrreke, panna see põlema ja hoida sädemeid hõõgumas, kuni ta tagasi maa peale jõuab? Siis saaks ta sädemed uuesti leegiks puhuda. See õnnestuski – ja räägitakse, et sestpeale saavad inimesed süüa küpsetatud toitu ning leiavad öösiti tee, sest kannavad kaasas põlevaid tõrvikuid.

Sheni rahva seiklustest läänes ei ole midagi kirja pandud, kuid me teame, et kumbki vendadest ei tõusnud troonile – see au sai osaks nooremale vennale Zhi'le. Tangide dünastia poeem 8. sajandist kirjeldab shenide ja shangide kimbatust metafoorselt lausega „Me oleme

elanud oma elu ega ole teineteist näinud“, nagu tähedki, mis kunagi ei kohtu. Zhou dünastia valitsejad (1046–256 e.m.a) kasutasid tülitsevate vendade lugu moraali õppetunniks: neile eelnenud Shangi dünastia kukkus läbi, sest selle perekonna liikmed hakkasid pidevalt üksteisele vastu.

Ameerikas on Orion samuti meesfiguur, ehkki tema nimi on Epietembo ja tal puudub üks jalg. Tänapäeva Kariibi rahvastele Lõuna-Ameerika põhjaosas ja Antillidel on Epietembo noore naise Wawaiya uus mees; naist viib kiusatusse salajane armuke Maipuriuman, kes on naisesse nii armunud, et võtab taapiri kuju, et saaks vaid tema lähedal olla. (Taapirid näevad välja nagu sea ja hobuse ristsugutis, nad on tuntud selle poolest, et armastavad toitu otsida looklevatelt poristelt džungliradadelt – ja neil on pikk peenis.) Maipuriuman lubab võtta inimese kuju, kui Wawaiya läheb tema järel idapoolsele silmapiirile ja tõuseb koos temaga taevasse. Naine korjab põletispuid ja kaalub salamisi ettepanekut, ent Epietembo, kes sellest midagi ei tea, korjab lähedal küpseid avokaadosid. Kui Epietembo avokaadopuu otsast alla ronib, haarab koos Maipuriumaniga põgeneda otsustanud noor naine kirve, millele tema taapirist armuke on sobival kombel andnud maagilise ja ebatavalise teravuse, löikab Epietembol jala alt ning põgeneb koos uue kavaleriga läbi paksu džungli. Kuid Epietembo toibub ning asub kiirelt kokku klopsitud kargule toetudes oma põgenevat kaasat taga otsima, toitudes teel avokaadodest ja jättes selja taha nende seemnetest raja.

Äkitselt, pärast pikka teekonda käänulistel radadel satub Epietembo armatseva paari peale. Raevunult lööb ta taapirmehel pea maha ning anub Wawaiyat, et see temaga koos koju tagasi tuleks. Selle asemel otsustab naine armukese hinge järel taevasse minna. Heitumatu abikaasa ajab teda ka seal taga. Te võite näha neid kolmekesi endiselt üle taeva kihutamas: Wawaiya on see, keda meie nimetame Plejaadideks ehk Söelaks, see asub Maipuriumani mahalöödud pea ehk Hüaadide